

ЯЗИЧНИЦЬКІ МОТИВИ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ ПРО ТВАРИН

Духовна культура наших пращурів почала складатися задовго до християнського періоду в Україні. Разом із християнством Візантія принесла і свої елементи культури. Світогляду народних мас (зайнятих переважно сільським господарством) більше відповідав зміст язичницьких вірувань. Саме тому східні слов'яни не прийняли християнство як картину світу. У світобаченні християнина-русича завжди переважало язичництво.

Зустріч Візантії з Україною – це зустріч різних за характером культур. І до нашого часу ми маємо у своїх звичаях і народній усній творчості поєднання дохристиянської і християнської культур. Але це вже так звично, що інколи не можна розпізнати, де закінчується в народних звичаях і творчості язичницьке і де починається християнське. Важко уявити Різдво без куті, Великодень – без писанки і т. п. Кутя – це символ урожаю, писанка – символ народження весняного сонця¹.

В основному уявлення про язичницьке минуле нашого народу обмежені уривчастими відомостями про пантеон слов'янських богів. Ми навіть не усвідомлюємо, що часто в буденному житті наша поведінка багато в чому схожа на поведінку наших далеких пращурів: чекаємо гостей, коли падає з рук якась річ; стукаємо по дереву від наврочення тощо².

Язичництво орієнтувало людину на родо-племінне осмислення природи й себе в світі. У традиційних уявленнях українців значне місце відводилося багатому і різноманітному світу тварин. Представники фауни присутні в народних обрядах та іграх, у системі прикмет і ворожінь тощо. Є всі підстави вбачати рудименти давнього культу тварин у поєднанні з пізнішим нашаруванням християнських світоглядних елементів. Це знайшло і своє відображення у фольклорі. В українському фольклорі значне місце посідають казки. Казка як своєрідний жанр відіграє значну роль у фольклорі всіх народів світу. Згадки про казку (як і її зразки) знаходимо в різноманітних писемних пам'ятках, що дійшли до нашого часу. Так, в Китаї ще у XXII ст. до н. е. був відомий збірник казок – “Шан-Хої-Кінг”. Ряд казок Стародавнього Єгипту було зафіксовано у XIV ст. до н. е. За багато століть до нашої ери активно побутовували казки в Індії. Чимало з них увійшли потім до славнозвісного збірника “Панчатантра”. Широкого розголосу набули стародавні казки Арабського Сходу, що склали збірник “Тисяча і одна ніч” й були потім перекладені на мови багатьох народів³.

Жоден з видів народної творчості не відзначається таким багатством нашарувань як казка. На ній позначився вплив різних історичних епох, починаючи від первісного суспільства і до наших днів. “Історія казки, – справедливо відзначила російська дослідниця Е.Померанцева, – є насправді історія її співвідношення з дійсністю”⁴.

У сиву давнину форми усної поезії були ще слабо диференційовані, до того ж і сама народна творчість досить щільно перепліталася з різноманітними побутовими та ідеологічними чинниками. Ймовірно, що казка в ті далекі від нас часи певною мірою була пов'язана з міфами, ритуальними відправами, обрядами та всілякими забобонами. Саме тому казки є цінним джерелом для виявлення тих елементів язичництва, які дійшли й до наших днів.

Характерний цикл у казковому епосі складають казки про тварин (так званий “звіриний епос”). Це досить специфічний масив народної казки, з історичного погляду – її найдавніший шар. Казкові сюжети про різноманітних представників тваринного світу користуються особливою популярністю.

Слід наголосити, що народні казки почали записувати порівняно пізно. Вони стали відомі дослідникам не такими, як були колись, а в значно зміненому вигляді, що ускладнює їх вивчення. Це стосується і “звіринового епосу”, який дійшов до нас на досить пізньому шаблі свого історичного розвитку. Образ тварини у творі давно втратив первісне значення і фактично “став сприйматися як алегоричне зображення людини”, а не саме тотемної тварини⁵.

Виразний відбиток на “звіриному епосі” у початковий період його формування залишили тотемістичні уявлення людей про навколишній світ.

Тривалі спостереження людини за життям і поведінкою різноманітних представників фауни, їх взаємини тощо живили фантастичні вірування та забобони, природно викликали в людей прагнення якось пояснити ті незрозумілі їм закономірності навколишнього життя, ту загальну гармонію, яка склалася в живій природі, збагнути ту “доцільність” та “розумність” поведінки звірів, що насправді були наслідком природного відбору в тваринному світі. Усе це органічно сполучалось у віруваннях про здатність звірів мислити, розмовляти, розумно діяти, своєрідно доповнювало всі інші релігійні уявлення людей.

При з'ясуванні джерел та еволюції образів українських народних казок про тварин в їх історичному розвитку не можна перебільшувати значення стародавніх міфічних уявлень. Не слід забувати й пізніші культурні впливи, які призвели до відчутних, часто докорінних змін та переосмислень давніх образів і сюжетів. Неабияке значення у формуванні “звіриного епосу” всіх європейських народів мала середньовічна поема про хитрого та підступного Лиса. Східнослов'янська казкова традиція так само ніколи не була байдужою до впливів, які всілякими шляхами доходили з різних культурних осередків Європи, Азії, Африки тощо. Наприклад, такі казки як “Мавпина любов”, “Мавпа і її діти”, “Лев та Циган”, “Мисливець, Слон та Заєць”⁶. І все ж одним з найважливіших джерел переважної більшості образів казок даного циклу має бути визнана передусім місцева традиція, найдавніші уявлення та вірування людей.

У казках східних слов'ян дуже поширений образ вовка. Вовк – один із центральних персонажів скандинавської міфології. В першій і найважливішій пісні Старшої Едди неодноразово згадується Фенрик-вовк, головний ворог богів, вбивця Одіна, викрадач сонця⁷. Напевно, саме від скандинавів він “перекочував” у слов'янські язичницькі вірування. Саме вовк у слов'ян здавна був особливо шанованою (тому що найбільш небезпечною) твариною⁸. Отже, не випадково в українському фольклорі повір'я про вовкулаків (вовки, у яких за певних обставин може перекинутися людина)⁹. До речі, ці повір'я були поширені й серед племен, розселених у районі Верхнього Подніпров'я. Про одне з цих племен – неврів (наварів), – згадує Геродот: “...Здається, що всі ці люди чарівники... Кожен невр щорічно на кілька днів перекидається на вовка, а потім знову стає людиною...”¹⁰. Культ вовка взагалі був поширений серед давніх племен слов'янської групи. Про це свідчать відгомони його у слов'янському фольклорі пізнішої доби. У східних слов'ян сліди культу вовка слабкіші. Однак у гуцулів ще на початку ХХ ст. був звичай щорічно відмічати свято на честь вовка¹¹. Оповідання про вовків і вовкулаків на Підляшші виявляють дивовижну подібність до фольклорних записів з Полісся¹². Серед українських казок про тварин є давня за походженням казка (відома в кількох варіантах з незначними відмінностями) про вовка-“колядника” (або “щедрівника”). Тут вовк забирає (“виколядовує”) у діда вівцю, козу, бабу, а потім і самого діда, відносить це все до себе в ліс і з'їдає¹³. У цих творах мовби відлунює думка тогочасної людини про її безпорадність перед сильним звіром, якого неможливо перемогти, а можна лише задобрити, жертвуючи йому щось. Тільки в деяких варіантах твору дід з бабою обманюють вовка, а часом і розправляються з ним. Це, очевидно, є пізнішим нашаруванням.

Ще порівняно недавно (у ХVІІ ст.) поширеним був забобон, що вовка не слід гнівити, бо він потім, виючи, може накликати на людей пощесть або війну¹⁴. А от у білорусів є прикмета: якщо вовк перейде комусь дорогу, то це віщує успіх.

Подібні повір'я про вовка поширені і у сербів, румунів, естонців, гагаузів та ін.

Ці забобони проникали в народні казки, до певної міри формуючи їх образну систему й тематику. Образ вовка широко фігурує в українському “звіриному епосі”. В багатьох казках вовк майже завжди зображується як нерозумний, зажерливий хижак-невдаха. Його неодноразово обманює лисиця, собака, баран, гуси і, звичайно, людина. Частенько він потерпає від своїх же “родичів” – вовків¹⁵.

Така докорінна зміна в ставленні людей до їхнього колишнього об'єкту обожнювання та пошани з'явилась уже пізніше, коли тотемістичні уявлення дедалі більше поступалися місцем новим формам релігії. У східних слов'ян цей процес особливо інтенсивно протікав у період утвердження християнства. Саме тоді було розгорнуто широкий наступ на всі соціальні інститути, що виникли в дохристиянський період, у тому числі й на різноманітні язичницькі вірування.

Проте не тільки духовні фактори (форми вірувань, прикмет, релігії тощо) були визначальними в процесі переосмислення первісних уявлень, а й конкретні умови матеріального життя людини. Зокрема й така важлива обставина, як перехід до патріархату. “Тотемізм, – підкреслює В.Анікін, – стадіально пов'язаний з епохою материнського роду... Перехід від шанування тотемної істоти до її висміювання відбувся в умовах розпаду стародавнього материнського роду і встановлення патріархату...”¹⁶. “Появі власне казок, – стверджує той же дослідник, – передували оповідання, безпосередньо пов'язані з повір'ями про тварин. Ці оповідання ще не мали алегоричного значення. В образах тварин розумілися тварини і ніхто інший...”¹⁷.

Українські казки про тварин, які відомі нам нині, – витвори уже більш пізнього часу. Їх образи, характери та ситуації мають не буквально, а переносне, алегоричне значення.

Такого ж алегоричного змісту сповнений і образ вовка. У наших казках він є втіленням зажерливості, цинізму та свавілля, уособленням грубої сили, звіриного начала. В пізніших казках цей образ в уяві оповідача пов'язується з конкретними соціальними прототипами – панами, лихварями і т. п.

Хоч би яким сильним та жорстоким не зображувався в казках цей хижак, однак його часто-густо перемагає багато інших, значно слабкіших за нього істот¹⁸.

Порівняно часто в українських казках про тварин фігурує й ведмідь. Цей звір також посідав значне місце у міфології стародавніх слов'ян. До речі, у деяких місцевостях Західної України ведмеда звуть “вуйком” (“дядьком”).

У східнослов'янських легендах розповідається про походження ведмеда з людини. Ведмідь – це покараний Богом грішник або злочинець. Ймовірно, що ці твори виникли в пізніший час під впливом християнської міфології в умовах наступу церкви на язичницькі вірування.

В українській народній творчості ведмідь часто зображується як найстарший серед тварин, цар звірів. Часом образ ведмеда при цьому заступає аналогічний йому образ лева, що, безперечно, є пізнішим запозиченням з казкового епосу інших народів.

В казці про ведмежу лапу ведмідь перемагає людину. А от вже в пізнішому варіанті спроба ведмеда помститися людині закінчується невдачею, і звір ганебно тікає від діда та баби¹⁹.

Такі відхилення від стародавнього сюжету зумовлені насамперед заміною язичницьких вірувань на християнські догмати.

У цілому ж ведмідь, як і вовк, в більшості казок змальовується переважно в приземленому плані, фігурує як об'єкт глузування. Він є уособленням тупості, вайлуватості²⁰.

У різних варіантах однієї і тієї ж казки образи ведмеда і вовка часто змінюють один одного. Це – наслідок певної смислової спорідненості тих життєвих начал, алегоричним втіленням яких є дані образи.

Як “цар звірів” ведмідь нерідко виявляється не на висоті свого становища. Його досить легко перемагають силою свого розуму, ошукують і лисиця, і заєць, і різні свійські тварини. Його часто перемагає в поєдинках і людина²¹.

Така еволюція образу ведмеда в народних уявленнях – від схиляння перед цим звіром у часи язичництва до алегоричного уособлення в ньому негативних життєвих начал, – цілком мотивована усім ходом історичного розвитку казок даного циклу.

Широко представлені в українському “звіриному епосі” й інші дикі тварини – лисиця, заєць, дикий кабан (“дик”), їжак, птахи (орел, сова, горобець, журавель, ворона, ластівка), комахи (бджола, муха, овід, комар), земноводні (жаба, черепаха), риби (щука, в'юн) тощо. Така різноманітність тварин в казках, безсумнівно, є наслідком багатогранності язичницьких вірувань про тваринний світ. Так, наприклад, коргоруші (коловерші), помічники дворового в східнослов'янській міфології, уявлялися в образі чорних кішок; Коров'яча Смерть – у вигляді корови або собаки тощо²². В багатьох казках про тварин фігурує й миша. Мишу й кажана народ тісно пов'язував із світом відьом і чарівників, які можуть обертатися в цих тварин або перетворювати на них людей. Напевно, саме тому образ миші в народних казках є негативним. Досить згадати казка “Про курочку рябу”, де миша розбиває хвостом яйце, яке в язичників було символом народження весняного сонця²³.

Значне місце в українському фольклорі посідають казки про свійських тварин²⁴. З історичного погляду ці твори – явище більш пізнього часу. Особливо активно вони виникали в добу інтенсивного розвитку скотарства, а декотрі, можливо, й раніше – ще в часи “одомашнення” тварин. Важко переоцінити роль свійських тварин, безпосередньо причетних до людського добробуту. Проте ставлення до них не було однозначним. Нерідко одні і ті ж самі тварини відігравали в традиційних уявленнях подвійну роль, виступаючи то прихильними до людини, то, навпаки, уособленням або союзниками злих сил. З цим було пов'язано багато різноманітних вірувань та забобонів. Це, зокрема, позначилося і на окремих звичаях та обрядах стародавньої Русі (аграрних, святкових, весільних тощо). Наприклад, курка як символ продовження роду, використовувалась у весільному ритуалі. Водночас, за народним повір'ям, курка, що починає співати як півень, віщує смерть²⁵.

Своєрідною формою магічного дійства, що мало забезпечити благополуччя родині, є і досі поширений різдвяний звичай “водити козу”²⁶. Названий так за ім'ям головного персонажа – парубка, переодягненого козою (вивернутий кожух і дерев'яний макет голови тварини). Центральним моментом ритуального дійства є танець Кози, її “вмирання” і “воскресіння”, що символізують циклічний круговорот часу, прихід нового року. Землеробська спрямованість обряду яскраво розкривається у супровідній пісні:

Де коза ходить, там жито родить,

Де не буває, там вилягає.

Де коза ногою, там жито копою,

Де коза рогом, там жито стогом²⁷.

Коза в традиційних віруваннях відігравала неоднозначну роль. З одного боку, коза символізувала родючість і життєву силу. Образ кози в язичницьких віруваннях уособлював позитивне начало. З другого боку, ця тварина вважалася породженням диявола. Побутувало уявлення, що відьма боїться кози і ніколи не відбирає у неї молоко. Цапа тримали у стайні разом з кінями для охорони від нечистої сили, а також для того, щоб чорт їздив на ньому і не мучив коней²⁸.

Таке докорінне переосмислення образу глибоко шанованої раніше тварини, мабуть, слід трактувати передусім як наслідок широкого наступу християнської церкви на язичницькі вірування. У християнській міфології “чорт” (як втілення всього найогиднішого й гріховного) так само часто змальовувався в образі цапа, що, можливо, теж якоюсь мірою було зумовлено характерною для християнства тенденцією цілковито відкинути стародавнє язичництво та всіляко поглумитися з його “поганських” святинь.

Така пертурбація образу кози також знайшла своє відображення в казках про тварин. У деяких творах, наприклад, “Вовк та семеро козенят”, коза зображується як чесна трудівниця, ніжна і любляча мати. У поєдинку з хижим вовком вона здобуває перемогу²⁹. Кмітливим виявляє себе і цап у казці “Цап та Баран”³⁰. Позитивні риси приписуються козам і в одному з варіантів казки про “вовка-колядника”.

Разом з тим у багатьох українських казках коза подається як негативний персонаж. У широко відомій казці “Коза-дереза” ця тварина змальовується як безчесна, бездушна, сварлива істота³¹. Ця казка, безсумнівно, має більш пізнє походження.

Таких прикладів можна наводити ще дуже і дуже багато. Етнографічні записи останніх років засвідчують, що язичницькі вірування українців (особливо на території Західної України) зберігають досить сильну позицію³².

Скарби народних казок яскраво виражають специфіку мови, її самобутність, передаючи мудрість і дух народу, його культуру, що проявляється у світобаченні, сприйнятті навколишнього середовища, позитивному чи негативному його оцінюванні.

¹Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. – К., 1993. – С. 7.

²Історія релігії в Україні. За ред. проф. Лобовика Б. – Т. 1. – К., 1996. – С. 151.

³Казки про тварин. За ред. Березовського І.П. – К., 1976. – С. 9.

⁴Померанцева Э.В. Судьба русской сказки. – М., 1965. – С. 4.

⁵Аникин В.П. Русская народная сказка. Пособие для учителей. – М. – 1959. – С. 67.

⁶Казки про тварин. – С. 135 – 136, 272 – 274, 317.

⁷Старшая Эдда. Древнеисландские песни о богах и героях. Перевод А. И. Корсуна. – М.- Л., 1963. – С. 13, 14, 34; Младшая Эдда. Перевод О. А. Смирницкой. – Л., 1970. – С. 29.

⁸Казки про тварин. – С. 17.

⁹Кононенко А. Персонажи славянской мифологии. Рисованный словарь. – К., 1993. – С. 136.

¹⁰Історія України. Під ред. Ю.Зайцева. – Львів, 1998. – С. 39.

¹¹Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века. – М. - Л., 1957. – С. 46.

¹²Конєва Ярослава. Хтонічний світ холмцаків та підляшуків. // Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – С. 313.

¹³Казки про тварин. – С. 296.

¹⁴Гальшовский А. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. – Т. 2. – М., 1913. – С. 94.

¹⁵Казки про тварин. – С. 200, 201 – 202, 205 – 208.

¹⁶Аникин В.П. Русская народная сказка. – С. 65.

¹⁷Там само. – С. 62 – 63.

¹⁸Казки про тварин. – С. 195, 235, 526.

¹⁹Там само. – С. 290.

²⁰Там само. – С. 291 – 292, 314.

²¹Там само. – С. 307 – 314.

²²Кононенко А. Вказ. праця. – С. 95, 96.

²³Казки про тварин. – С. 426.

²⁴Там само. – С. 23.

²⁵Українська минувшина. – К., 1993. – С. 235.

²⁶Там само. – С. 185.

²⁷Там само. – С. 186.

²⁸Там само. – С. 235.

²⁹Казки про тварин. – С. 217 – 219.

³⁰Там само. – С. 220 – 221.

³¹Там само. – С. 346, 349, 353.

³²Конєва Ярослава. Вказ. праця. – С. 310 – 315.